

UDK 392.3(=134.28)(497.6) Papo Bohoreta L.
821.411.18(497.6).09-84

Primljeno: 17. 04. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Edina Spahić

SEFARDSKA POSLOVICA U SEFARDSKOJ ŽENI U BOSNI LAURE PAPO BOHORETE

Cilj ovoga rad jeste ukazati na ulogu sefardske žene u društvu i način na koji se ona reflektira u poslovicama ekstrahiranim iz djela *Sefardska žena u Bosni* sefardske spisateljice Laure Papo Bohorete. Najprije ćemo u kratkim crtama nešto reći o jevrejsko-španskom jeziku u Bosni, te ukazati na istraživače koji su najviše doprinijeli u istraživanju jezika koji je gotovo pred nestankom. Sefardi koji su naselili grad Sarajevo govorili su pretklasičnim španskim (*español anteclásico*) koji se zbog gubitka kontakta sa Španijom nije razvio kao poluočni španski. Zahvaljujući autorima poput Laure Papo Bohorete danas se možemo približiti jednoj drugačijoj kulturi koja je vijekovima egzistirala na našim prostorima. Španski jezik ima impresivno bogatu riznicu poslovice, a jedan manji dio tog naslijeđa sa sobom su ponijeli prognani Sefardi bogateći na taj način i bosanskohercegovačku kulturu.

Ključne riječi: jevrejskošpanski jezik; Sefardi; poslovice; Laura Papo Bohoreta

Kada su 1492. Jevreji prognani iz Španije i Portugala jedan dio prognanika se 1566. naselio u Bosnu, u Sarajevo. Sa sobom su donijeli svoju tradiciju, običaje, a prije svega svoj jezik. Jedan je dio prognanog stanovništva došao iz Portugala te su postojale jezičke razlike kod novopristiglih stanovnika ondašnjeg Sarajeva, ali suživot je učinio da te razlike s vremenom nestanu. Radilo se o pretklasičnom španskom koji se u momentu kada su prognani govorio na Pirinejskom poluotoku. Jezik koji su donijeli sa sobom nije doživio evoluciju, poput one koja se desila u španskom jeziku, budući da su govornici u potpunosti izgubili kontakt sa jezičkom maticom Španijom. Njegova evolucija išla je drugim tokom. Jedan od najuticajnih svjetskih sefardista Iacob Hassán (Hassán 1995) kaže da jevrejskošpanski „una lengua dinámica que ha cambiado como toda lengua viva (las que no cambian solo son las lenguas muertas) y que a lo largo de los siglos ha experimentado una evolución no menor que la del español, sólo que diferente”¹. Jezik sarajevskih Sefarda u početku je bio čist bez primjesa stranih riječi. Tu mislimo, prije svega, na uticaj bosanskog jezika, ali s vremenom su primali pojmove iz jezika koji se govorio u sredini u kojoj su se naselili. To otvaranje ka novim uticajima išlo je postepeno jer je sefardska zajednica bila prilično zatvorena, o čemu je govorio Octavio Prenz: „En evidentes dificultades, sobre todo lingüísticas, frente a otros grupos étnicos, los sefardíes constituyeron desde su llegada a Bosnia y hasta casi tres siglos después una comunidad cerrada. Buscaban amparo en su cultura constituían un puente de comunicación extra- comunitaria“ (Prenz 2006: 168)².

Muhamed Nezirović, koji je zasigurno dao najznačajniji doprinos u istraživanju sefardskog jezika, književnosti i kulture općenito na našim prostorima, također smatra da se radilo o zatvorenoj zajednici. Svoju su književnost Sefardi pisali na maternjem jeziku, jevrejskošpanskom, te je to glavni razlog što je ostala gotovo sasvim nepoznata na prostorima koje su naseljavali, ali i izvan njih. Upravo su nam ti književni tekstovi, prije svega *La Mužer sefardí de Bosna* Laure Papo Bohorete, poslužili kao osnova za posmatranje određenih lingvističkih osobnosti jevrejskošpanskog koji se govorio u Bosni. Važno je istaći razliku između govornog i pisanog jevrejskošpanskog jezika. Pisani jevrejskošpanski ili ladino služio je za prevođenje biblijskih tekstova sa hebrejskog na španski jezik i odlikovao se arhaičnošću i doslovnim preuzimanjem hebrejske sintakse prilikom prevođenja. U skladu s tim, riječi koje označavaju

¹ „dinamičan jezik koji se mijenjao kao i svaki živi jezik (oni koji se ne mijenjaju, mrtvi su jezici) i kroz stoljeća doživio evoluciju, ništa manju od one kroz koju je prošao španski, samo što je ona bila drugačija“

² „Zbog očiglednih poteškoća, prije svega, lingvističkih u odnosu na druge etničke grupe, Sefardi su od samog dolaska u Bosnu zasnovali zatvorenu sredinu. Tražili su utočište u svojoj vjerskoj kulturi i u svojim trgovačkim vještinama tako da su praktično samo te vještine predstavljale most za komuniciranje izvan zajednice.“

religiozne ili moralne pojmove, kao i običaje, praznike i imena institucija hebrejskog su porijekla. Za razliku od ladina, jezik kojim su govorili Sefardi u Bosni bio je podložan uticajima jezika sredine koju su naselili. U Bosni su ga zvali đidjó ili španjol.

Kao što smo rekli, suživot sa bosanskim stanovništvom glavni je razlog što se jevrejskošpanski nije predugo mogao odupirati uticajima jezika koji je govorilo lokalno stanovništvo. Radi se o sasvim prirodnoj pojavi, i to možemo vidjeti u tekstovima pisanim na jevrejskošpanskom, ali i kod nekih savremenih autora sefardskog porijekla, kao npr. kod Gordane Kuić koja piše na srpskom, a samo povremeno ubacuje jevrejskošpanski u govor svojih likova kako bi ukazala, između ostalog, i na snažan uticaj koji je srpski imao na taj jezik.

Prvi strani uticaji, tvrdi Nezirović, turskog su porijekla. Interesantno je da su Sefardi u Bosni koristili neke turcizme koji se nikada nisu odomaćili kod bosanskog stanovništva, koje je također bilo izloženo uticajima turskog jezika. Lingvisti K. Baruh i E. Stankiewicz bavili su se uticajem turskog na jevrejskošpanski, a i sam Nezirović ističe značaj ovih autora, iako u potpunosti ne odobrava sve njihove tvrdnje. Naime, u svojoj studiji *Jevrejsko španjolska književnost* (1992) Nezirović kaže da su gore spomenuti lingvisti istraživali i uticaj "srpskohrvatskog" na jevrejskošpanski, tvrdeći kako je on bio neznatan. Za razliku od njih, Nezirović smatra sasvim suprotno. Zasnivajući svoje tvrdnje na pažljivom iščitavanju jevrejskošpanskih tekstova nastalih između dva rata, on kaže: „Zaista je veliki broj posuđenica koje ovaj slavenski jezik daje ovom romanskom govoru. Za razliku od turskog, koji mu posuđuje samo izolirane lekseme i gdjekad poneki refren u pjesmi koju možda svi pjevači i slušači ne razumiju, srpskohrvatski mu posuđuje sve“ (Nezirović 1992: 84).

Dalje u svojoj studiji Nezirović pojašnjava način na koji se posuđenice iz "srpskohrvatskog" jezika asimiliraju: „Jevrejskošpanjolski posuđuje iz srpskohrvatskog glagole i imenice i dodajući im španjolske sufikse pravi od njih lekseme koje imaju pravu jezičku španjolsku fizionomiju“ (Nezirović 1992: 84).

Nezirović, kao što smo već rekli, svoje tvrdnje bazira na tekstovima koji su pisani između dva svjetska rata. Čitajući tekstove pisane na jevrejskošpanskom, ovaj lingvista stiče dojam da pisac „(...) misli na srpskohrvatskom, a svoju misao potom pretače u španjolsko jezičko ruho. Zbog toga, toliki broj srpskohrvatskih kalkova u jevrejskošpanjolskom koji su lako prepoznatljivi onom koji vlada sa oba jezika“ (Nezirović 1992: 90-91).

LAURA PAPO BOHORETA

S obzirom na to da su predmet našeg istraživanja poslovice u jednom konkretnom djelu napisanom na jevrejskošpanskom jeziku, neophodno je nešto reći kako o djelu, tako i o autorici. Naime, radi se o jednoj, kako je Nezirović naziva, *etnološkoj raspravi*, pod nazivom *La mužer sefardí de Bosna*. Pisac predgovora i prevodilac djela razloge da ovako definiira žanr obrazlaže na sljedeći način: „Mi smo u dva navrata za ovo Bohoretino djelo upotrijebili riječ rasprava, jer ono jeste to. Naime, u njemu je sistematski izloženo sve ono što se tiče sefardske žene, ali u njemu nema ni traga od one suhopranosti od koje pate neke znanstvene rasprave, štaviše, na mnogim je mjestima ono puno neke posebne poetičnosti i čovjek koji ga je počeo čitati teško ga ostavlja nedočitanog“ (Nezirović 2005: 36).

Spisateljica Laura Papo Bohoreta rođena je u Sarajevu 1891. godine u kojem je i umrla 1942, tugujući za sinovima koji su pogubljeni u logoru Jasenovac. Bavila se sakupljanjem romansi, pisala je drame i eseje. Veći dio svog života provela je u svom rodnom gradu – Saraju, kako ga je ona zvala, tako da je bila izvrstan poznavalac tradicija i kultura naroda koji su živjeli na ovim prostorima. Posebno je dobro poznavala sopstvenu sefardsku tradiciju u kojoj je odrastala. Okružena ženama (majka i pet sestara) Bohoreta je upoznala do najsitnijih detalja život bosanske Sefartkinje. Željela je da kroz svoja djela predstavi sefardsku ženu, što i sama kaže:

„– kero dar a konoser a la mužer sefardí de Bosnia, i no kero komplikar el ečo.“
(Papo Bohoreta 1931: 1)³

Hispanistica Cecilia Prenz ističe elemente ženskog pisma u njenom pisanju: „Ya en sus primeros escritos se distingue su estilo particular, dominado por una escritura y un lenguaje esencialmente femeninos. Su escritura nos remite constantemente a los ambientes y las experiencias de la existencia femenina, a la casa, a la familia, al mundo domestico, a las dificultades de la cotidianeidad“⁴ (Prenz 2012: 3).

Bosanski hispanista Muhmed Nezirović iznimno je cijenio rad Laure Papo Bohorete i protivio se svima koji su smatrali da se njeno djelo može svesti isključivo na folklorni materijal. On kaže: „Ona zaista opisuje bosanske sefardske tipove i bosanske prilike, ima u njenim djelima i neke naglašene osjećajnosti koja bi se uvjetno

³ „Želim da se upozna sefardska žena iz Bosne i ne želim usložnjavati tu stvar.“ (Prevod svih fragmenata, uključujući i poslovice iz Sefardska žena u Bosni preuzet od M. Nezirović, Sefardska žena u Bosni, Connectum, Sarajevo, 2005)

⁴ „Već na samom početku bavljenja pisanjem uočava se poseban stil kojim dominira esencijalno žensko pismo i jezik. Svojim pisanjem nas stalno upućuje na ambijente i iskustva žena, na kuću, na porodicu, na domaćinstvo, na probleme svakodnevnice.“ (naš prevod)

rečeno mogla nazvati bosanskom, jer ona nosi neke tragove iz orijentalne epohe, ali su njene poruke mnogo šire i univerzalnije“ (Nezirović 2005: 548)

Sama je govorila da joj cilj nije bio postati dramska spisateljica, nego je svojim predanim radom željela svoj maternji jezik, kulturu i tradiciju oteti od zaborava. Pisala je kako bi generacijama koje dolaze ostavila trag o postojanju jedne drugačije kulture, koju je njen prognani narod, zajedno sa svojim jezikom, donio na naše prostore i time obogatio raznolik i raznobojnu sliku ondašnje Bosne. Nažalost, malo je Sefarda u Bosni (mogu se prebrojati gotovo na prste jedne ruke) koji mogu čitati djela ove spisateljice na izvornom, jevrejskošpanskom jeziku. Činjenica koja obeshrabruje, ali istovremeno i poziva da se ovdašnji hispanisti i etnografi ozbiljno pozabave zaostavštinom Laure Papo Bohorete.

SEFARDSKE POSLOVICE

Kako rekosmo, cilj nam je u ovom radu istražiti sefardske poslovice koje smo pronašli u *La mužer sefardí de Bosna*, djelu koje je ova spisteljica napisala 1931. godine. Prevod, praćen rukopisom Laure Papo Bohorete, uradio je Muhamed Nezirović 2005. godine, te tako učinio da prvi put jedan književni tekst pisan na jevrejskošpanskim jeziku bude dostupan i našim čitateljima. Nemoguće je govoriti o poslovicama, a osobito o onim koje potiču sa hispanskog govornog područja, a da već na samom početku ne spomenemo Cervantesa koji u svom *Don Quijotu* ukazuje na njihov značaj, a njegovi junaci upravo poslovicama govore o kulturi podneblja iz kojeg potiču: „No hay refrán que no sea verdadero, porque todos son sentencias sacadas de la mesma experiencia, madre de las ciencias todas.“⁵ (Cervantes I 21 1994: 272)

Zbirka poslovice jednog naroda može se posmatrati kao izvor vrijednosti koje karakteriziraju određenu kulturu i njen društveni model. Poslovice na sugestivan način sažima neka bitna iskustva i često se doživljava kao apsolutna istina koja, prenoseći se kroz vijekove, čini da ljudi u nju, bez posebnog preispitivanja, počinju vjerovati. Starčević im pripisuje *ubjeđivačku moć* i smatra da je „poslovice (je) ocenjivački izraz kome je teško suprotstaviti se“ (Starčević 1998: 410). Upravo u ovim jezičkim jedinicama pronaći ćemo različite stereotipe specifične za određeno društvo i njegovu kulturu. I Nezirović insistira na njenoj prihvaćenosti, kaže da je

⁵ „nema poslovice koja ne bi bila istinita, jer sve su te prirečice uzete iz samog iskustva, a iskustvo je roditelj svakome znanju“ (Cervantes 2004: 133)

„ona kratka i sveopće prihvaćena, sposobna da upozori i da podučiti“ (Nezirović 2005: 221).

Sefardi su sa sobom kao dio tradicije ponijeli i svoje poslovice, onakve kakve su zapamtili kada su se krajem petnaestog i početkom šesnaestog vijeka raselili iz Španije po Balkanu. Da su poslovice u Španiji bile općeprisutne u narodnom govoru činjenica koju ističe Américo Castro, a kojeg citira Julia Sevilla u radu „Refranes y otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha“ (2005). Castro smatra: „En la Edad de Oro, en la vida rustica y pastoril, se busca la pureza de las costumbres naturales; en el refrán se busca la expresión de la sabiduría inmanente, por modo místico, en el ser humano“ (Castro 1925/1972: 183)⁶.

Bosanske sefardske poslovice, tvrdi Nezirović, vjeran su odraz pretklasičnog španskog jezika, dakle, onoga koji se govorio prije Cervantesa, a prisustvo kršćanske tradicije nedvojbeno ćemo uočiti u nekim poslovicama koje su Sefardi nastavili koristiti i u svojoj novoj domovini, kao npr.: *No tiene ni madre ni padre ni spiritu santo*.

Po dolasku na Balkan, Sefardi su jedno vrijeme, baš kao što je to slučaj i sa jezikom, uspijevali sačuvati izvorne poslovice, ali je život sa drugim narodima učinio da one poprime karakteristike dominantnog jezika i kulture. Njihovo prikupljanje započelo je početkom dvadesetog vijeka. O sakupljačima jevrejskih poslovia, kod nas, pisao je Nezirović u studiji *Jevrejsko španjolska književnost* (1992). On ističe da su književna djela koja su pisali Sefardi u Bosni pravi rudnik zlata kada su u pitanju poslovice, a od autora posebno ističe djelo Laure Papo Bohorete, u šta smo se i sami mogli uvjeriti čitajući izvorne tekstove ove spisateljice. Bohoreta je poslovice spontano utkala u svoje djelo. One su važan instrument u rukama Sefartkinje jer su baš žene i bile njihove glavne čuvarice. Žena je suverenija u poslovicama od muškarca, ona ih upotrebljava gotovo u svim važnim prilikama. U to smo se uvjerali u poslovičnom dvoboju Sancha Panze i njegove žene Terese u Cervantesovom *Don Quijotu* (II 5).

O važnosti ženske uloge u očuvanju poslovia pisao je M. Levi: „Žene su čvale i gajile drugu vrstu narodnog blaga – poslovice. Ko se sjeća načina razgovora naših starih žena, zna da su one znale za svaku priliku upotrebljavati zgodnu narodnu poslovicu kojom su davale tačan izražaj svom mišljenju i tačno određivale značaj stvari o kojoj se vodi govor“ (Levi 1924: 22).

⁶ „U zlatnom vijeku se u rustikalnom i pastoralnom životu tražila čistoća prirodnih običaja; u posloviici se traži izraz imanentne mudrosti, mističnim putem u ljudskom biću.“

Patrijarhalno bosansko društvo, u kojem su se Sefardi odomaćili, baš kao i ono špansko iz kojeg su protjerani, poslovice koristi kako bi putem njih odredilo šta je ispravno a šta nije, dakle, na izvjestan način radi se o nepisanim pravilima koja nameće pretežno muški dio zajednice. Muški stavovi u svim patrijarhalnim društvima, iako pretenciozni, nastojali su se etablirati kao općeprihvaćeni i univerzalni, pa tako ni sefardska kultura nije u tom pogledu ništa drugačija.

Svojim je pisanjem Laura Papo htjela educirati najprije svoju mlađu braću i sestre, a potom i širu publiku. Odrastanje u tradicionalnoj zajednici neminovno se reflektiralo u njenom pisanju, ali ipak su prisutni i elementi modernog, jer je to vrijeme kada su se stvari u njenom okruženju počinjale mijenjati. Ona je svoju raspravu posvetila trpećivoj sefardskoj ženi, kakva je bila i njena majka Ester⁷ u kojoj je nalazila inspraciju i o kojoj je pisala. Pred nama je tekst u kome se prvi put otvoreno govori o problemima ondašnje sefardske žene. Čak postoji i tendencija da se o njemu govori kao o prvom feminističkom tekstu u kojem i sama spisateljica kaže da će žena s vremenom putem modernog feminizma stati na stranu svojih prava.

I pored teškoća sa kojima je živjela, tradicionalna sefardska žena je bila veoma ponosna: *Kuantas madres perdian a sus izas mućaças i se konsolavan. Si me ijas fazen la kara preta mežor es ke ti murites. La onor, la onor.*⁸ Ona je stub porodice, svjesna uloge čuvarice ugleda kuće iz koje dolazi: *La mužer estonses el guardian de su kaza. Sus doveres no le alešavan mućo de ea. (...) Ea apartiene en su kaza, ke sea la guardia de sus kriaturas (...) i su lugar no es ni en las kanselarias ni en las botikas!*⁹

Bila je dobra kuharica te je u njenoj kući uvijek bilo hrane, pa čak i u najoskudnijim vremenima, jer je hrana simbol blagostanja porodice, pa tako u *Sefardskoj ženi* čitamo: *Si la madre de famiyaa trae la komida a la meza, la komida la mas simple loke el Dio emprezento kon grasia y limpieza, esto fue, es i va ser siempre el symbol de una vida dičoza de famiya y si ay mućas famijas dičozas allora y la mućidumbru del puevlo lo puedi ser.*¹⁰

⁷ L. P. Bohoreta, *Esterka* (2012).

⁸ „Koliko je majki izgubilo svoje mlade kćeri tješeći se. – Ako ćeš mi ocrniti obraz, onda je bolje da umreš. Čast, čast!“ (Svi prevodi sa jevrejskošpanskog preuzeti od Nezirović, 2005)

⁹ „Žena je tada bila čuvarica svoje kuće. Njena zaduženja nisu je mnogo udaljavala od kuće. Nije bila obavezna da kupuje bilo šta za porodicu. (...) Ona pripada svojoj kući, da bude čuvar svoje djece, (...) i njeno mjesto nije ni u uredima ni u radnjama.“

¹⁰ „Ako majka porodice donosi jelo na sto, makar bilo i najprostije jelo koje je Bog s milošću čistom darivao, ono je bilo, jeste i uvijek će biti simbolom sretnog porodičnog života, a ako ima mnogo sretnih porodica, onda i najveći dio naroda to može biti.“

O važnosti hrane u sefardskoj porodici govore i sljedeće poslovice:

- *Todos los dueños con comer son buenos.* (Svi gospodari su uz jelo raspoloženi.)
- *Dame gordura te dare ermozura.* (Debljina jednako ljepota.)
- *Mežor es barminam la kaza sin pan ke sin dulce.* (Bolje je, ne daj Bože, da je kuća bez kruha nego bez slatka.)

Higijena je također zauzimala visoko mjesto u kući Sefartkinje:

- *La limpieza es mediu rikeza /la limpieza es salut y rikeza.* (Čistoća je pola bogatstva. / Čistoća je zdravlje i bogatstvo.)
- *Blanko lavar y estrenar dize el refran.* (Bijelo prati ko prvi put obući.)

Sefartkinja nekada nije mogla biti iskrena jer je pod svaku cijenu morala prikriti svoju nesreću i svoje problema: *La sefardi tiene una flakeza – no es sinsera – no avala loke pensa ni asemežante de loke pensa porke a ea le sirvieron los refranes de maestra de škola.*¹¹ Šutnja je zlata vrijedna, i o tome govore sljedeće poslovice:

- *Ken dize la verdat perde el amistad.* (Ko govori istinu, gubi prijateljstvo.)
- *Ken avla bašo, ke avla alto.* (Jer ko govori tiho, kao da govori glasno.)

U životu žene Sefartkinje ljubav je kulturalno potisnuta na marginu. Laura Papo piše: *El kapitolo amor no djugo tanto rolo en la vida de muestras nonas.*¹² Najčešće se nisu ni udavale iz ljubavi, ali je bilo važno da djevojka ne ostane neudata:

- *Ni miercoles sin sol, ni bivda sin dolor, ni mosa sin amor.* (Ni srijede bez sunca, ni udovice bez tuge, ni djevojke bez ljubavi.)

Žena je oduvijek bila predmet ponižavanja u gotovo svim patrijarhalnim kulturama, pa tako ni sefardska kultura nije izuzetak. Kako u bosanskom, tako i španskom društvu, iz kojeg Sefartkinja vuče svoje korijene, ženi se pripisuje niži rang na ljestvici vrijednosti u odnosu na muškarca (Više u Spahić 2014). Osim što su po prirodi različite, žene trebaju muškarca kako bi se uopće ostvarile kao ljudsko biće. Tako u oba jezika nailazimo na izraze koji insistiraju na ženskoj inferiornosti, pa se u španskom jeziku kaže: *Más vale un hombre de paja que una mujer de plata.* (Više vrijedi muškarac od slame nego žena od zlata.), ili kako je to zabilježeno u Vukovom rječniku kada se želi ukazati da je žena nepotpuno ljudsko biće, nedovršeni čovjek: *Valaj si čoek i žena.* Ni u sefardskoj kulturi žena ne vrijedi ništa bez muškarca. Tako u jednom dijalogu između majke i kćerke, majka kaže: *Komo mi fiža no le veas la*

¹¹ „Sefartkinja ima jednu slabost: nije iskrena. Ne govori ono što misli, jer su njoj poslovice služile kao školski učitelj.“

¹² „Pitanje ljubavi nije igralo toliku ulogu u životu naših baka.“

*falta! Luke vales tu sin el?*¹³ Koliko se veliča lik muškarca u sefardskoj kulturi, možemo vidjeti i iz razgovora u kojem se želi utješiti majka koja je izgubila dijete: *Perde la madre una kriadura, komo la konsolan? "El marido ke te viva"*.¹⁴

U patrijarhalnoj zajednici muškarac zauzima superioran položaj u odnosu na ženu. Muškarac je predmet stalnog uvažavanja, divljenja i poštovanja, dok mu se žena mora pokoravati te u skladu s tim normama i majka Sefartkinja savjetuje svoju kćerku: *Si los maridos vos trajen ratones ke vos pareska ke son pičons*.¹⁵ Poredeći muškaraca i ženu u sefardskim poslovicama, uočavamo da postoji sasvim jasna tendencija precjenjivanja muškarca i potcjenjivanja žene, koja je naročito prisutna u poglavlju posvećenom rođenju kćerke. Ako obratimo pažnju na tri poslovice kojima poglavlje započinje, jasno je da taj čin za jednu sefartsku porodicu nije velika sreća, naprotiv Bohoreta ističe: *la iža ja nase con la estreja en bašo. Ea es arebašada. I no basta ke la natura es su enemiga ke para ea esta rezervada la pena y la sofriensa muču mas ke el ombre, dainda ea kuando nase se esfrian sielos i tieras. (...) Es kuriozo di ver kuinto se tiene kompasion kon una madre de mučas ižas y cuanto a la kontra se envidia la madre de varones. Su nasimineto no era akompanjado de alegrias ni fiestas*.¹⁶ U nastavku su tri spomenute poslovice:

- *La fiža tiene siete almas.* (Kćerka ima sedam života.)
- *Sinko fižas i un padre, viežes negra para la madre.* (Jedan otac i pet kćeri majci crna starost.)
- *Ni fiži estimada, ni fižo resfriado.* (Ni mažena kći, ni prehladen sin.)

Kao što smo već rekli, Sefardi su se najčešće vjenčavali iz praktičnih razloga, rijetko ih je ljubav spajala, pa u skladu s tim Laura Papo piše: (...) *el kazamiento de nuestras nonas no era el kamino de rozas y flores porke debaldes no se dizia*¹⁷:

- *Si la mosa savia loke yeva la kazada se rompia el pie y la mano y kedava en kaza.* (Kada bi djevojka znala šta trpi udata, slomila bi i nogu i ruku i ostala bi u kući.)
- *Kazada te vea para ke abatas.* (Vidjela te udatu da se upropastiš.)

¹³ „Kako, kćeri moja, ne vidiš grešku? Šta ti vrijeđiš bez njega?“

¹⁴ „Majka gubi jedno dijete i kako je tješe? „Neka ti je živ muž“

¹⁵ „Ako vam muževi donose i pacove, neka vam izgleda da su to golubovi.“

¹⁶ „(...) kćerka se rađa sa padajućom zvijezdom. Ona je ponižena. I nije dovoljno što je priroda njena neprijateljica, jer je za nju određena muka i patnja, mnogo veća nego za muškarca, štaviše, kada se ona rodi, ohlade se i nebesa i zemlja. (...) I zanimljivo je vidjeti koliko se sažaljeva majka koja ima mnogo kćeri, i koliko se, nasuprot tome, zavidi majci muškarca. Njeno rođenje nije bilo praćeno veseljem ni proslavom.“

¹⁷ „Brak naših baka nije bio posut ružama i cvijećem, jer se nije uzalud govorilo.“

Kada sefardska porodica udaje kćerku, veliki je to trošak, gotovo nepodnošljiv jer je valjalo ukazati čast svakom muškarcu u mladoženjinoj porodici. Stoga je porodica bila u krizi dugo poslije svadbe, baš kao što kaže sljedeća poslovice:

- *Ižas kazadas, mis naves enkargadas.* (Kćeri udate, moje lađe natovarene.)

Nažalost, ni ženu Sefartkinju muška sila i prijetnja nisu zaobilazile, pa čak i ona fizička, ukoliko ne poštuje ulogu potčinjene, o čemu govori sljedeća poslovice:

- *Ja savras y tu di ki palo se faze la kučara.* (I ti ćeš doznati od kakvog je drveta napravljena kašika.)

Ne bismo mogli završiti ovu analizu, a da ne spomenemo ženu udovicu jer je ona imala posebno nezavidan položaj kod Sefarda, što i sefardske i španske poslovice uredno reflektiraju. Samo neke sa duge liste poslovice u kojima je udovica protagonistkinja su: *De viuda tres veces casada, no te fies nada.* (Ne vjeruj ništa tri puta udavanoj udovici.); *Dolor de viuda, poco dura.* (Udovičina bol krtkog je vijeka.); *La viuda entierra al marido y el cura hace el nido.* (Čim udovica muža sahrani, svećenik gnijezdo pravi.); *La viuda, llorando, novio va buscando.* (Udovica plačući momka traži.). Čini se da ovaj otpor prema ženi udovici kod Sefarda ima svoje korijene više u španskoj nego u bosanskoj kulturi, jer je kod nas ona rjeđe spominjana u poslovicama i izrekama. Sefardi kroz svoje poslovice poručuju da žena udovica nije vrijedna poštovanja poslije muževe smrti.

- *Bivda longye de nosotros longye, longye – fin ke keda alongyad.* (Udovica daleko od nas, daleko, daleko dok ne ostane odstranjena.)

Bohoretina *Sefardska žena u Bosni* neiscrpan je izvor podataka o sefardskom folkloru. Autorica nas uvodi u jedan drugačiji svijet koji je u isto vrijeme autentično svoj i integriran u ondašnje bosansko društvo. Da nije bilo Laure Papo Bohorete, sefardska bi tradicija u velikoj mjeri ostala zauvijek skrivena iza zidova kuća sarajevskih mahala koje su u najtežim momentima sefardske povijesti postale njihovi novi domovi. Umjesto zaključka citiramo jednog od preživjelih Sefarda, profesora Samuela Kamhija koji je napisao: „Od 1945. godine Jevreji Bosne i Hercegovine ne govore više međusobno španskim jezikom, ne pjevaju više romanse i ne upotrebljavaju poslovice i izreke. Ni jednom njihovom djetetu, pa i kada su im oba roditelja Jevreji, španski jezik nije više maternji. To dijete neće imati više prilike da sluša sefardsku riječ ni da uživa u sefardskim romansama. Folklorno blago bosanskih Sefarda biće sačuvano samo u dokumentima istoričara, lingvista, muzikologa i

folklorista. Sve ovo zvuči veoma tužno. Ali istorija je puna primjera u kojima su usljed kataklizme i tragičnih udesa nestajale civilizacije pojedinih naroda, pa i narodi sami“ (Kamhi 2010: 121).

LITERATURA

1. Cantera Ortiz de Urbina, Jesus, Julia Sevilla Muñoz, Manuel Sevilla Muñoz (2005), *Refranes, otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha*, Madrid - Universidad de Vermont (Estados Unidos)
2. Hassán, Iacob M. (1995), „El español sefardí (judeoespañol, ladino)“, S. Manuel; G. Salvador (eds.), *La lengua española hoy*, Fundación Juan March, Madrid, str. 117-140.
3. Kamhi, Samuel (2010), "Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada", *Spomenica*, Oslobođenje, Sarajevo
4. Cervantes, Miguel de (2004), *Don Quijote de la Mancha*, Real Academia Española, Madrid
5. Moric, Levi (1924), "Fragmenti iz života Sefarda", *Spomenica*, La Benevolencia, Beograd
6. Nezirović, Muhamed (1992), *Jevrejsko španjolska književnost*, Svjetlost, Sarajevo
7. Papo Bohoreta, Laura (2005), *Sefardska žena u Bosni*, Connectum, Sarajevo
8. Prenz, Cecilia (2012), *Esterka de Laura Papo Bohoreta: Drama en tres actos en judeoespañol de la comunidad sefardí de Bosnia*, Historijski arhiv, Sarajevo
9. Prenz, Octavio J. (2006), "Vicisitudes del judeoespañol en Bosnia", *Da Sefarada Sarjevo*. Grupo Editoriale Esselibri, Napoli
10. Starčević, Zoran (1998), "Lingvističko vrednovanje žene i struktura diskursa u poslovice i reklami", *Srpski jezik*. III, Br. 1–2, str. 409-425.

THE SEPHARDIC PROVERB IN TH WORK *LA MUŽER* *SEFARDI DE BOSNA* BY LAURA PAPO BOHORETA

Summary:

The main objective of this paper is to analyze the Sephardic proverbs in the work *Sephardic woman* by Laura Papo Bohoreta. The special emphasis is put on the role of a Sephardic women in those times, and how it is represented in the proverbs. In the first part, we will talk about some characteristics of Jewish-Spanish language in Bosnia and Herzegovina and point out the most important researchers in the field who contributed to the research of this language, now at the brink of extinction. The Jews who settled in the city of Sarajevo spoke pre-classical Spanish who, due to loss of contact with Spain, had not developed the same as peninsular Spanish. Thanks to the authors like Laura Papo Bohoreta , today we can approach a different culture that for ages lived together with the rest of Bosnian population. This woman, whose work has not fully come to light yet, is considered to be the keeper of the Sephardic tradition, culture and language. This is one of the reasons we have decided to analyze the proverbs of *Sephardic woman*, the only work that was translated and published in 2005.

Keywords: Jewish-Spanish; Sephardim; proverbs; Laura Papo Bohoreta

Adresa autorice
Author's address
Edina Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
hispadina@gmail.com